

СТАНОВИЩЕ

Относно

дисертационен труд на тема: Разделението на труда в семейството: за границите на майчинството и бащинството (Българските семейства с деца през 21-ви век) с

автор: Гергана Николаева Ненова

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“ в професионално направление

3.1. „Социология, антропология и науки за културата“

Научен ръководител: проф. дсн. Таня Чавдарова

СУ „Св. Кл. Охридски“, Философски факултет, катедра „Социология“

ОТ:

Проф.-д-р Татяна Иванова Коцева, Институт за изследване на населението и човека – БАН

Кратки данни за докторанта, докторантурата и дисертацията.

Гергана Ненова е завършила бакалавърска степен по психология (2004) и две магистратури – Детско-юношеска психология (2007) и Социални изследвания на пола (2017) в СУ, след което в периода 2016-2017г. е докторант към катедра „Социология“. От представеното CV се разбира, че е участвала в 3 изследователски проекта и представя справка за 13 авторски статии и доклади (2 в съавторство). Докладите са изнесени на национални, главно докторантски форуми, на един от които е отличена с първа награда, както и на два международни форуми. Публикациите са в авторитетни български научни списания, като едната е в чуждестранен сборник на изд. Springer Verlag. Макар, че четири от посочените публикации са представени като публикации, свързани непосредствено с темата на дисертационния труд, една част от другите касаят също дисертационната тема и като цяло тази публикационна активност е доказателство за стабилен интерес и сериозното навлизане на дисертантката в изследваната тема.

Представени са изрядно всички изискуеми за защитата документи.

Дисертационният труд е с обем 325 стандартни страници, състоящ се от увод, пет глави и заключение. В библиографията са посочени 204 заглавия, от които 61 на български, 1 на немски и 142 на английски. В дисертационния текст има 21 таблици и 8 диаграми. Дадени са четири Приложения, свързани с проведените качествени изследвания – контент анализ на анотации на книги за родителство и гайдове за проведените интервюта с жени и мъже.

Цитиранията на автори вътре в текста са изключителни коректни и точни.

Приносни моменти в дисертацията

Темата на дисертационния труд за майчинството, бащинството и променящите се граници между тях чрез темата за съотношението и разпределението на домашния труд, разбран преди всичко като труд, полаган за грижата на децата, в българското общество през последните десетилетия, е неразработена досега тематична област в българската научна литература от гледна точка на нейното цялостно представяне в съдържателен и динамичен времеви аспект. Чрез заявения изследователски интерес към „символните и материалните процеси, които раз-половяват грижата за децата на майчинство и бащинство“, и чрез които „майчинство и бащинство се съ-конструират като различни социални институции“ /с.5/¹ дисертанката навлиза в една от най-същностните социологически теми - за динамиката на взаимодействията между частната/семейната сфера и публичната такава и за възможностите за развитие и снемане на различията „частно-публично“ с развитието на модерните и късно-модерните общества. В основата на тези преходи стои преосмисляне на традиционното разделение на труда в семейството, в което жената поема основната част, а мъжът играе допълваща роля, в посока на пре-дефиниране на женските и мъжките роли, в т.ч. на майчинството и бащинството като социални институции, културни норми и репрезентации и като личен опит. Темата за разпределението на домашния труд по пол е централна и относно бъдещето на грижата и на семейството като институция, както се посочва в документи на ЕК.

Изложението на дисертацията е стройно подчинено на разгръщането на тезата за джендър обусловените модели на труда в семейството и за възможните перспективи за тяхното пре-конфигуриране и промени в българския контекст. На тази основа дисертанката ясно формулира две основни хипотези за запазване водещата роля на майката и за увеличаване приноса на бащите и сближаване на труда и грижата за децата, най-вече проявени в семействата, принадлежащи към средната класа.

В теоретичните части дисертанката демонстрира добро познаване и излагане на основни концепции в социологията и феминистките изследвания относно домашния труд /Бурдийо, Фрейзър, Хохшилд, Оукли, Дусе и др. / като синтезира техните изводи в идеята за обезценяването на домашния труд в сравнение с професионалния, което поражда девалвиране на статуса на жените и затвърждаване на мъжкото господство. Авторката дискутира тезата, че дискриминативното отношение към женския труд в дома се възпроизвежда и в заеманите от жените професии в публичната сфера, които са по-често нископлатени, нископривилигеровани и пораждават джендър неравенствата.

Важен аспект на половото разделение на труда, който дисертанката последователно провежда както в теоретичната част, така и в емпиричното изследване, е свързан с „интерпретативните и афективните измерения на грижата за децата“ /с.25/ - това са субективните усещания (за справедливост, за достойнство, равнопоставеност и др.), емоциите (гняв, наслада, радост, вина, порицание и др.), с които обраства домашният труд

---

¹ Всички цитирания на страници са от онлайн варианта на дисертационния труд.

и детската грижа. Афективният аспект е изключително важен интерпретативен ресурс /с.34 и нататък/ за обяснение на редица твърди „факти“, свързани с разделението на труда в семейството: напр. стабилната тенденция жените да са водещи в домашната сфера и в известен смисъл да не отстъпват своето „първенство“ пред мъжете. Този ресурс е изключително важен и за разбиране на властта в семейството, където от една страна, трудът на жената/майката може да бъде обезценен и да я постави в подчинено спрямо мъжа положение, но от друга страна, може да я овласти чрез контрола на семейния живот и по-силната връзка с детето, което да постави мъжа в подчинено положение. Към темата за овластяването на жените е и „въплътеният майчин труд“ /с.30/, свързан с биологичните дадености на женското тяло (бременност, раждане, кърмене), разгърнат и в емпиричното проучване.

Темата за джендър специфичното разделение на труда в семейството прераства в темата за идеите и културните норми за майчинство, бащинство и родителство, които конструират джендър асиметрични отношения – майчинството, обвързано основно с физическата грижа, поемането на основните отговорности за детето и управлението на семейния живот, а бащинството – с интерактивната грижа за детето. Дисертантката представя и споделя тезата за социалната конструираност на майчинството и бащинството, систематизира критиките срещу идеите за „естествеността на майчинството“ и представя концепцията за „интензивното майчинство“ на Ш. Хейс, както и тенденцията за практикуване на основано на експертни знания родителстване.

Позволявам си по-подробно да покажа дискутираните теоретични концепции и изведените от дисертантката обобщения, защото те са отправните пунктове, върху които тя гради дизайна на качествените изследвания и проведения вторичен анализ на количествени изследвания. Тези отправни пунктове се отнасят до: увеличаване на труда, полаган от жените, за грижа на децата поради по-високите изисквания към родителстването, нарастваща политическа и социална подкрепа за споделяната грижа, изразена и в джендър-неутрални експертни позиции, и все по-голяма включеност на бащите в детската грижа и поява на образа на грижовния мъж/баща.

Дисертантката познава и диалогизира с тезите на автори в българската научна литература по въпросите за джендър неравенствата в неплатения и платения труд. Направен е кратък ексциз на социалните политики преди и след 1989 г. по отношение на родителските отпуски и други помощи за семействата с деца. Обобщени са емпирични данни от НСИ, Евростат, ЕСИ и др., за да открие българската специфика: нищожният процент жени, заети частично/почасово, високият процент работещи жени с деца в предучилищна възраст, високо изразена неудовлетвореност от пълната заетост на майките с малки деца, ролята на разширеното семейство /II гл./. За да провери и докаже емпирично извода за несъответствието между изразените на ценностно ниво нагласи към споделяне на детската грижа и реалното разпределение на труда по грижата и на свободното време, дисертантката прави прецизен вторичен анализ на данни от 5 изследвания на Бюджета на времето /НСИ/ от 1970 до 2010 г., както и на международни такива, за да изведе изводите

за по-голямата натовареност на българските родители с домашен труд и по-големите джандър различия в домашния труд в български контекст, както и тенденции на по-голяма включеност на бащите най-вече в интерактивната грижа за детето /Ш гл. с.81/. Допълнително, от изследванията на Бюджета на времето 2001/2002 и 2009/2010 е емпирично доказана тезата за по-високата включеност на родителите в детската грижа и намаляване на свободното време за семейства с деца до 6 г. възраст. Представената динамика в джандър разпределението на домашния труд за 40 г. период води до изводите за запазване на високата степен на домашна заетост при жените – средно 2 пъти повече от българските мъже – въпреки някои промени в поведението на мъжете /с. 90/.

В четвърта и пета глава са представени основни находки от емпиричните изследвания, проведени с качествени методи. Силна страна на дисертационния труд е богатството от емпирични данни, засечени с различни методи и от 3 типа източници: дигитални презентации на майчинството и бащинството чрез контент анализ на 180 анотации на книги за родителство, издадени в периода 2000-2017 г., на публикации в популярен български сайт Майко мила и затворената ФБ група „Положението е майко мила“, както и дълбочинни интервюта с майки и бащи в 11 семейства, принадлежащи към средната класа и отглеждащи деца до 6 г. възраст.

Дисертантката постига много добро съответствие между изведени в първите глави изводи на основата на теоретични идеи и емпирична количествена фактология и търсенето на тяхната адекватност в нюансираните субективни преживявания и личен опит, споделени от участниците в дискусиите във виртуалното пространство и в интервюта. Емпиричните находки са представени прецизно и в диалог, съответстващ на протичането на живия разговор.

Данните от качествените изследвания открояват една тенденция, която се губи в количествените данни – на фона на високата ангажираност на жените с домашен и професионален труд, присъщ за високообразованите и кариерно настроени жени, на преден план излизат чувствата на умора, неудовлетвореност, загуба на автономност и личностен дисконтинуитет на жените-майки, раздвоени между високите изисквания, предявявани към тях на двете „работни“ места – в дома и в офиса. Уловени са и някои характеристики на образа на „включения“ и „грижовния“ баща, но според мен емпиричните данни не са достатъчни за извеждането на категорични изводи.

Интересна е находката за липсата на поколенческа приемственост в моделите на родителстване на изследваните семейства от средната класа, обяснено и с налаганите експертни изисквания към родителстването. Според мен това е важен и тревожен извод, тъй като поставя под съмнение междупоколенческата солидарност, която минава и през грижата за детето, но от друга страна, смятам, че този извод не може да бъде категоричен, тъй като не са изследвани допълнителни фактори като семейната среда на изследваните респонденти, социалната мобилност между двете поколения и пр., които остават отвъд дизайна на изследването. От тази гледна точка идеите за интензивното и дирижираното родителство могат да се окажат не просто идеи на новото време, възприети от новите поколения родители, а най-вече идеи, обвързани със класата.

Дисертацията е написана интелигентно, на ясен език.

Авторефератът отразява основните моменти в изложението и основните изводи. Приносните моменти са формулирани ясно и съответстват на оригиналните приноси в дисертацията.

Критични бележки

1. В първата теоретична глава липсва ясна систематизация на реферираните теории и концепции. Учудващо, никъде в заглавия и подзаглавия не се споменава експлицитно феминистката парадигма, а се реферират знакови автори, които се идентифицират като феминистки изследователи, а не просто социолози и др. Ролята на феминистките изследвания за поставянето на проблема за джендър специфичното разпределение на труда в семейството, джендър неравенствата и за опресивната роля на домашния труд по отношение статуса на жените е ключова спрямо редица други теории. По-ясно е трябвало да се разграничат критичните подходи към домашния труд и в т.ч. към майчинството в рамките на феминистките изследвания. Въпреки, че дисертантката споменава за амбивалентност на различните тези, тази амбивалентност не е обяснена с различните етапи в развитието на самите феминистки изследвания. Така напр. С.дьо Бовоар е цитирана като представител на тезата за естественото майчинство /с.37/, а тя всъщност е ревностен критик на тази теза /макар и в бележка 34 под черта да се казва, че Бовоар критикува идеята за вроден майчин инстинкт/. Н. Чодороу е цитирана в контекста на критиките на символната власт на бащата в семейството /с.37-38/, но от друга страна като феминистка в рамките на психоаналитичната парадигма тя утвърждава спецификите в социализацията на момичетата и момчетата.
2. Тезата за идеализацията и естествеността на майчинството е свързана не само с развитието на психологическия дискурс, на което акцентира дисертантката, но и с идеи на класици-социолози като П. Бъргър за фаворизирането на домашните ценности при пораждането на модерното семейство и на култа към детето /Кр. Лаш, Ф. Ариес и др/.
3. В теоретичната част /с.39/ се прави извода, че психологическите дискурси около детето и майчинството затвърждават идеята за естествеността на майчинството и по-голямата включеност на жената. На този извод стъпва и хипотеза 2 в изследването на книгите за родителство /с.98/. Но хипотеза 3, която се и потвърждава впоследствие, а именно, че езикът и посланията ще бъдат джендър неутрални, не отхвърля ли хипотеза 2? Допълнителен въпрос, дали анотациите на книгите са достатъчни като съдържание, за да се изведат изводи за адресатите на книгите?
4. Темата за включеното бащинство е все още нова и слабо изследвана в БГ, но данните от представително социологическо изследване „Нагласи, практики и бариери пред активното включване на мъжете в грижите за децата. (Асоциация „Родители“, 2014)“: <http://mencare.bg/sociologicheskoprochvane-naglasibashtinstvo/> биха били полезни.
5. Въпреки ясно дефинираните ограничения на изследването на семействата с дълбочинни интервюта, една немалка част от тях работят на гъвкав режим или откъщи, което е нетипично за общия профил на квалифицираните работни места в България. От тази гледна точка резултатите от изследването имат ограничено като типологичност значение. Но от друга страна, перспективите за домашния труд би следвало да се търсят именно в посока на развитие на нови форми на гъвкава заетост на родителите.

6. Има неточности в данните и заключенията на с. 18, бележка 16, на стр. 54 - табл. 2 , на стр. 51 – процентът на получаващите детски надбавки, на стр. 56 - извода, че кохабитацията е водеща и измества брака.

Заключение: Дисертационният труд „Разделението на труда в семейството: за границите на майчинството и бащинството (Българските семейства с деца през 21-ви век)“ е оригинално изследване, отговарящо на високите академични стандарти, и убеждаващо в изследователския потенциал на авторката. Убедено изразявам положителната си оценка и гласувам да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“ на Гертана Николаева Ненова.

9.12.2019 г.